

mann *THE GOOD SOCIETY* című könyve kapcsán íródott (*Századunk*, 1938). Lippmann műve maga is az 1870-es évektől számítva a kollektivistás utóbb totalitáriussá váló közgondolkodás kialakulását, amikortól az embert leértékelő, az egyén sérthetetlen lényegét megtagadó elméletek terjedtek el: a hegelianizmus, a marxizmus, az áldarwinizmus, a spenglerizmus. Erről részletesebben is írtam: JÁSZI ÉS A JÓ TÁRSADALOM. A LIPPMANN-FELFEDEZÉS ÉS CSALÓDÁS TÖRTÉNETE. *Budapesti Könyvszemle*, 2012/3–4. 220–229.

23. A KOMMUNIZMUS KILÁTÁSTALANSÁGA ÉS A SZOCIALIZMUS REFORMÁCIÓJA. Id. kiadás, 241.

24. Jászi Oszkár levele Csécsy Imrének, 1947. május 13. In: JÁSZI OSZKÁR VÁLOGATOTT LEVELEI. Id. kiadás, 505.

25. JÁSZI OSZKÁR NAPLÓJA, 1919–1923. Sajtó alá rendezte Litván György. MTA Történettudományi Intézete, 2001. 55.

26. Oscar Jászi: DIE REVOLUTION DES NIHILISMUS. BY HERMANN RAUSCHNING. *The American Political Science Review*, Vol. 33 (1939), No. 4. 691. k.

27. Oscar Jászi: HEGEL: A HUNDRED YEARS AFTER.

The Nation, 1938. nov. 18. 541. k. Én a cikk kéziratát olvastam: OSZK Kézirattára, 419. fond, „Cikkek” feliratú doboz, külön jelzet nélkül.

28. Jászi Oszkár kiadatlan levele Brent Dow Allinsonhoz, 1933. július 15. OSZK Kézirattára, 419. fond, „Korai levelek” feliratú doboz, külön jelzet nélkül.

29. A THE LOGIC OF LIBERTY tanulmányainak nagy része magyarul e válogatásban jelent meg: POLÁNYI MIHÁLY. Vál., a bevezetést írta Molnár Károly Attila. *Új Mandátum*, 2002. 64–66., 98–109. Lásd különösen: 65., 100., 105.

30. Jászi Oszkár levele Polányi Károlyhoz, 1950. november 5. In: JÁSZI OSZKÁR VÁLOGATOTT LEVELEI. Id. kiadás, 529.

31. Franz Oppenheimer: A DEMOKRÁCIA. (A Huszadik Század Könyvtára, 55.) Politzer, 1914.

32. Az 1945–1947 közti demokráciavita legfontosabb szövegeiről röviden: Takáts József: MODERN MAGYAR POLITIKAI ESZMETÖRTÉNET. Osiris, 2007. 137–140.

33. Litván György: JÁSZI OSZKÁR. Osiris, 2003. 472.

Borgos Anna

MADZSARNÉ JÁSZI ALICE A NŐI TESTKULTÚRA ÚJ ÚTJAIN*

A mozdulatművészeti iskolák megjelenése és működése Magyarországon szoros összefüggésben zajlott a huszadik századelő modern tudományos, művészeti és társadalmi mozgalmainak hullámaival, a pszichoanalízistól a fotográfián át a baloldali és feminista mozgalmakig. Talán a legismertebb és leginkább életben tartott irányzat Dienes Valéria orkesztikai iskolája, aki filozófiai és matematikai tanulmányai után ismerkedett meg Raymond Duncan görög táncrekonstrukcióival és Isadora Duncan szabad tánccirányzatával, és hozta létre a mozdulatok tudományos rendszerét. Szentpál Olga zongoraszakot végzett, majd Émile Jacques-Dalcroze módszere nyomán alakította ki iskoláját. Számos külföldi tanulmányút után saját iskolát nyitott Kállai Lili is. Egyéni utat

* A tanulmány az ELMOZDULÁS. MUNKÁSKULTÚRA ÉS ÉLETMÓDREFORM A MADZSAR-ISKOLÁBAN című katalógusban megjelent szöveg bővített változata. (Szerk. Csatlós Judit. PIM, Kassák Múzeum, 2012. 18–46.) Köszönet Repiszky Tamás (Madzsar Alice dédunokája) szóbeli információiért és a rendelkezésemre bocsátott anyagokért.

járt a fiatalon elhunyt Nagy Etel, Kassák nevelt lánya, bécsi tanulmányokkal és munkaszociális kapcsolatokkal, néptáncmotívumokat építve koreográfiáiba.¹ Az iskolák, bár eltérő koncepciók alapján működtek, és némi rivalizálás is volt közöttük, respektálták egymást, és amikor a mozdulatművészeti képzés veszélybe került, képesek voltak közösen fellépni (a szó szoros és átvitt értelmében is). A Madzsar Alice-iskola sajátossága mindenekelőtt egy speciális női testkultúra kialakítása, a női test fizikai, pszichés és társadalmi jelentéseinek s ezek kölcsönhatásainak felismerése volt.

Gyökerek

Jászi Alice 1877-ben (és nem 1885-ben, amint ezt a MAGYAR SZÍNHÁZMŰVÉSZETI ÉS A MAGYAR ÉLETRAJZI LEXIKON, a korabeli női előadóművészek részéről gyakori önifiatlítás nyomán közli) született a partiumi Nagykárolyban. Bátyja Jászi Oszkár társadalomtudós, politikus és Jászi Viktor jogász, apja Jászi Ferenc orvos, anyja Liebermann Róza.² A Jászi család élénk kulturális, köz- és társas életet él; a város lakója Kaffka Margit, Marcussiu Ottília (azaz Itóka, a helyi román pap lánya, a későbbi Bölöni Györgyné). Adyval közös hittanórára járnak, és életre szóló baráti viszonyba kerülnek (bár egy jó évtizeddel később, Léda „elbocsátása” után Jászi Alice egy ideig nem áll szóba vele). 1901-ben köt házasságot a szintén nagykárolyi, kissé különc fogorvossal, Madzsar Józseffel, akitől egy évvel később megszületik Lili lánya. Pestre költöznek, saját otthont alakítanak ki, ahol hasonlóan sűrű a vendéglátás; Baross utcai, később Ménesi úti, Nyúl utcai és Ferenc József rakparti lakásuk népszerű értelmiségi találkozóhellyé válik. *„Dédszüleim széles baráti körének létezése elsősorban Alice tüneményes, sokoldalú és szuggesztív személyiségének volt köszönhető. Házukban megfordult majdnem minden jelentős művész, és [...] otthonuk kedvelt találkozóhelye volt a Huszadik Század, a Népszava, a Világ és a Nyugat íróinak. [...] A képzőművészeket elsősorban Stoki, azaz Kernstok Károly, Tihanyi Lajos és a gödöllői iskola két tagja, Nagy Sándor [...] és Körösfői-Kriesch Aladár képviselte.”*³ Czigány Dezső 1908-ban portrét fest Madzsar Alice-ról. A társas élet a lakáson kívül is zajlik. Szabó Ervinnek írja Madzsar Alice: *„Vasárnap a Svábhegyen voltunk Vikivel [Lorenc Viktor] és Lukács Gyurival. Igen jól mulattunk, miután Pollacseket csak Zsófia képviselte, és ő nem számít. Nagyon hideg volt, hát társas tornát rendeztünk, ugráltunk és versenyt futottunk, végül pedig szőlő- és dióevést csináltunk.”*⁴

Madzsar Alice eljár a Társadalomtudományi Társaság előadásaira, amint erről több levelében is beszámol Szabó Ervinnek, de meghatározó olvasmányainak fényében komoly (bár önironikus) kritikával fogadja a hallottakat. *„A szabadiskolában eddig még legnagyobb érdeklődéssel [Theodor] Hertzka előadásait hallgattam. Roppant sok újat, érdekeset mond, és nagyon szépen, világosan, meggyőzően ad elő. De tudod, kis Ervin, mióta Marxot olvasom, sok dolgot nem fogadok el azóta abból, amit Hertzka mondott [...]. Ne nevéss ki, kicsi fiam, hogy így kritizálni merek; régi dolog, hogy mennél kevesebbet tud valaki, annál merészebben kritizál.”*⁵

Szoros, „spirituális” kapcsolata alakul ki Szabó Ervinnel, aki utolsó időszakában gyakorlatilag egy háztartásban él velük, sajátos dinamikát hozva létre a családban. A vonzalom és gondoskodás egészen Szabó Ervin 1918-ban bekövetkezett haláláig tart. Dienes Valéria benyomása szerint *„tüneményes, gyönyörű emberi kapcsolat létesült Szabó Ervin és Alice között”*.⁶ Ez a nyilvánosan is vállalt viszony kifejezi a házassághoz, a párkapcsolathoz való konvenciómentes viszonyulását. *„Tény viszont, hogy 1907-től kezdve, amikor ez a kapcsolat véglegessé vált, és mintegy a kívülvilág előtt is megpecsételődött, ez többé sem a barátok, sem*

a házaspár között nem vezetett – legalábbis a felszínen – konfliktusokhoz vagy akár feszültséghez. Drezdába írt válaszelevelében [...] Madzsarné főként arról igyekszik megnyugtani Szabó lelkiismeretét, hogy szerelmük nem károsítja sem férjéhez, sem kislányához való viszonyát: »nem vetted el senkitől semmit, csak azt, ami a tied volt, tartottad meg magadnak... Józsi iránti nagy, végtelen nagy szeretetemből semmit sem vett el a teirántadi végtelen nagy szeretetem, bármilyen csodálatos is, de igaz, hogy csak növelte azt«. Valóban, férje iránti szolidaritása e sok tekintetben rendhagyó házasságban haláláig töretlen maradt.»⁷ (Ezt a feszültségmentes állapotot azért némileg megkérdőjelezi Madzsar József sorozatos öngyilkossági kísérletei, melyekben szerepet játszhatott családi élete hektikussága is.)

Mivel Madzsar Alice veszélyeztetett terhes, férje javaslatára tornagyakorlatokat végez a terhesség alatt. Ez az első találkozása a gyógyító mozgással. (A családban egyébként is erős a hipochonder, depresszív hajlam, erre is keres valami alternatív gyógymódot.) Ezután ismerkedik meg már tudatosan a francia zenész, tanár François Delsarte alkalmazott esztétikájával (az emberi test kifejezőeszközeinek vizsgálata, beleértve a hangot, légzést, mozgást) és Bess Marguerite Mensendieck holland–amerikai orvosnak kifejezetten a női test önmegismerésére, képzésére irányuló rendszerével.⁸ A formális képzéshez csak tíz év múlva jut el: 1911-ben Berlinben jár tanulmányúton, majd a norvégiai Loftusban, a Mensendieck-féle női testkultúra-intézetek egyikében megszerzi diplomáját.

Az iskola

1912. május 1-jén (Magyarországon elsőként) nyitja meg a Ménesi út 8. szám alatt⁹ Funkcionális Torna Tanítóképző Intézetét (a húszas évek végétől Madzsar Alice Intézet). Az 1913-as ismertető¹⁰ rövid jelentést is közöl az iskola első évéről. (Egyéni oktatás: 6 gyermek és 11 felnőtt. Csoportos oktatás: 2 gyermek- és 5 felnőttcsoport, összesen 29-en.) A testkultúra a tornán túl jóval általánosabb életmódrendszert is jelent, melynek célja a civilizációs vívmányokkal együtt járó ártalmak, kedvezőtlen munkakörülmények, kevés mozgás stb. ellensúlyozása. Ebben a rendszerben a táplálkozás, az öltözködés, a levegő, a fürdő vagy a lakáskörülmények egyaránt fontosak, és az egész képzés elsősorban a prevenció jegyében zajlik, bár sikerrel kezel már kialakult rendellenességeket is. Ennek az elvnek (de a modern nő imázsának nem) némileg ellentmond, hogy Madzsar Alice és tanítványai is intenzíven dohányoznak, akár az órák alatt is. Madzsar Alice gyorsan meghaladja Mensendieck rendszerét, és az évek során mintegy 6000 saját gyógytornagyakorlatot állít össze (melyek még feldolgozásra várnak).¹¹ Egyszerre legfeljebb 10-15 növendékkel dolgozik, elengedhetetlennek tartja az egyénre szabott oktatást. Mai szóval egyfajta testtudati munkát végez, nagyobb fokú testi önismeretre és tudatosságra nevel, ahol a mozgás mellett-előtt a légzésnek jut kulcsszerep – ez a keleti mozgásformák, leginkább a jóga bizonyos fokú hatását is jelezheti, de legalábbis rokon vele. Figyelemre méltó, hogy a résztvevők meztelenül tornáznak, hogy az izmok munkája látható és korrigálható legyen – ez némi felháborodást is kelt a közvéleményben és a hatóságokban.

A csoportba különféle társadalmi rétegekből származó nők járnak: arisztokratától értelmiségi, tisztviselő- vagy munkásháttérrel rendelkezőig, de a jómódú középosztálybeli a legjellemzőbb, akinek családja nyitott az újfajta nézőpontra, és hajlandó pénzt is áldozni rá. Egy 1927-es előadás próbáiról írja visszaemlékezésében az egyik növendék, Kálmán Kata, hogy ott „*demokratikusan keveredett Zichy gróf, aki minden előadáson közreműködött, és szenvedélyesen világosított, a növendékek tarkabarka együttese és a Munkás Testedző Egyesület fiúcsoportja*”.¹² A húszas évektől már tanári képesítést is nyújtó iskola elvégzésétől

pénzkereső pályát is remélnék a szülők. A magas tandíjjal működő csoport mellett Madzsar Alice ingyenes munkahelyi tornát is tart gyárakban munkásnőknek.

„Ezekben az években a férje által létrehozott első magyarországi szülőotthon gyakori látogatója, ahol terhes nőket tornáztat. Ő volt egyébként Magyarország első »hivatalos« védőnője. Aktívan kapcsolódik be a Stefánia Szövetség munkájába, 1915-ben gyakran keresi föl a kisgyermekes proletár anyákat, de megfordul a bebörtönzöttek között is. [...] A Tanácsköztársaság alatt Lukács György hívását a Testkulturális Főiskolára nem fogadja el, viszont gyógytornát tanít, és július 11-én egy női testnevelési főiskola szervezési tervével fordul Lukácshoz.»¹³

1922-ben Madzsar Alice is segít terjeszteni a Hevesy Iván és Palasovszky Ödön által megszövegezett művészeti manifesztumot.¹⁴ Férje Tanácsköztársaságban való aktív részvétele miatt rendőrségi eljárások, házkutatások kezdődnek, Madzsar József 1921-ben Bécsbe, majd Skopjébe emigrál, és csak 1924 tavaszán tér haza. Közben öngyilkosságot kísérel meg, hamis halálhíre megjelenik a lapokban.

A családfenntartói szerep egyre inkább Madzsar Alice-ra hárul. *„Az ő keresetéből él ekkor lánya, lányának vőlegénye és a családhoz verődött és befogadott »családtagok«. [...] Egyértelműen rá vannak utalva a [...] Madzsar-iskolára, Alice rendezői, koreográfiai munkásságára és nem utolsósorban grafológiai írásaira.»¹⁵*

1922-től elindul a tanárképzés is az iskolában. *„Az oktatás kétéves volt, délelőttönként gyakorlati, délutánonként pedig elméleti tárgyakat tanítottak. A napi tornaóra légzőgyakorlattal indult. Alice diktálta ülve a gyakorlatokat. Nem tartotta helyesnek, ha bemutatja a gyakorlatokat, mert akkor kifulladás, és nem tud szuggesztíven diktálni. Az órákon mindig jelen volt egy vagy két asszisztens, akik segítették a gyakorlatok helyes elsajátítását. Az első asszisztens nagyanyám [Madzsar Lili] volt, később Tallián Mária, Pátzay L. Lucy, Thomán Baby, majd Mici [Róna Magda] és Katzi [Kövesházi Ágnes]. Az egyik asszisztens lejegyezte a gyakorlatokat, és azokat nyaranta egy hónapon át szövegezték. Az órák nagyon ügyesen voltak szerkesztve, és olyan szuggesztív hatással voltak a növendékekre, hogy senki sem fáradt el torna közben.»¹⁶* Később növendékei is bekapcsolódnak a tanításba.¹⁷

Többen is leírják, mennyire szuggesztíven volt jelen az órákon; ő maga nem mozgott, csak a szemével instruált. Növendéke, Róna Magda idézi fel: *„Madzsar Alice-ról nem tudok mit mondani. Egyszerűen nem tudok mit mondani, mert olyan egyéniség volt. Ezt én hiába mondom így, hogy olyan egyéniség volt, meg szuggesztív ereje volt meg minden, azt nehéz elképzelni. Ilyen kicsi volt, a vállamig ért, ilyen pici keze volt, 35-ös lába volt, kicsi volt, vékony volt, eddig érő bronz, rozsdavörös haja volt, ekkora fekete szemekkel, rendkívül kedves volt mindenkire, és mindenkinek olyan bizalomkeltő, hogy még a legtitkosabb gondolataikat is elmondták neki. Nem kérdezte, de elmondták.»¹⁸* *„A gyakorlatokat olyan benső erővel, szuggesztívítással igyekezett diktálni, irányítani, hogy ennek hatására a növendékek valóban a megfelelő ritmusban és a kellő izomerővel végezték a mozgásokat. A hagyományos »vezénylés« helyett ilyen »szuggesztív diktálás« vezetni a tornát, ez szintén fontos újítás volt.»¹⁹*

Szoros, bizalmas kapcsolatot alakít ki növendékeivel, akik női mintát is láthatnak benne; az órák alatt-után gyakran beszélgetnek akkoriban tabunak számító témákról is. Az iskola a gyakorlatok elsajátításán túl intim, biztonságos női térként is szolgál a résztvevők számára. Kálmán Kata szavaival: *„Ennél a pontnál azután számtalan kérdés merült fel, a lányok nem győzték közbevetni kérdéseiket, és ezekre biztos választ vártak, a női funkcióktól kezdve egészen a szabad szerelem, a házasságon kívüli nemi kapcsolat megengedett vagy nem megengedett voltáig. Aliz néni ült közöttünk, kicsit mosolyogva, élénken és szuggesztíven, bölcsnek tűnt, mint egy ókori papnő, a szerelmi élet papnője. Élvezte a helyzetet, felelt a kérdések-*

re kellő mérséklettel, de mégis új szempontoktól áthatva, nem úgy, mintha az otthoni környezet vélekedett volna. Mert persze a növendékek otthon élő se hozták volna ezeket a kérdéseket, belátva, hogy az felesleges, hiábavaló. Így lassan bizalmas kapcsolat alakult ki Aliz néni és növendékei között, s volt egy csoport, amelyik különösen hatása alá került.”²⁰

Mozdulatművészeti előadások és politikai (re)akciók

A húszas évek közepétől indul Madzsar Alice legaktívabb időszaka: dolgozik könyve előkészítésén, tanít, koreográfiai tanácsadóként működik, és önálló mozgáskompozíciókat készít, grafológiai előadásokat tart és publikál. Hamarosan jelentkeznek a fizikai kimerülés és pénzhiány tünetei. A helyzetet súlyosbítja, hogy a hatóságok mind gyakrabban zaklatják a kulturális ellenállás fészkeként tekintett iskolát: működését az 1930-as évek elején többször (1939-ben pedig végleg) betiltják, a nyilvános előadásokat egyre inkább ellehetetlenítik. Az 1930-as évek elején az illegális kommunista párttag Madzsar Józsefet többször bebörtönzik, sajtóperek zajlanak, és a családi viszonyok is egyre rendezetlenebbé válnak. Jászi Oszkár egy unokahúgához írt levelében rögzíti aggódó benyomásait: „A baj nem is anyagi természetű, hanem teljes képtelenség rendet tartani az életükben. Gyakran egészen kétségbe ejt, ha szegény Alka sorsára gondolok, mivel nem látok semmi megoldást.”²¹ Jászi többször is kifejezi, mennyire felelőtlennek, céltalannak tartja húga életmódját. Egy Szabó Ervinhez szóló korábbi levelében írja indulatos iróniával: „én két zöld gyermeknek szocialista, anarchista, antimilitarista, antialkoholista, feminista, vegetáriánus stb. ostoba, éretlen s a közre teljesen haszontalan játéka miatt életem munkáját feldúltni nem engedem”.²² Palasovszky Ödön folyamatos támogatása és a barátok segítségével sokat jelent a számukra. Lányának írja Madzsar Alice: „Most, hogy kis apuka dolgában egyelőre semmit sem tehetek, ezeknek a dolgoknak fekszem neki. Valahogy csak lesz, sehogy még nem volt. Elég nyugodt vagyok, csak aludni nem tudok. Továbbra is mindenki nagyon jó hozzám, elsősorban Ödön, Beti [talán Thomán Erzsébet?], [Gottschlig] Izu és a két Lily [Edelstein és Mezei?].”²³

A NŐI TESTKULTÚRA ÚJ ÚTJAI című könyvében²⁴ összefoglalja a témáról alkotott elméleti és gyakorlati nézeteit. Az 1926-os, néhány hónap alatt elfogyott első kiadás után könyvét 1929-ben mozdulatművészeti fejezetekkel bővíti, ez jelzi a koncepcióbeli elmozdulást: a gyógytorna, az egészség megőrzése-visszaszerzése mellett érdeklődése a kidolgozott gyakorlatok művészeti alkalmazása felé mozdul. Az előszóban írja: „Csak hosszú évek munkája alatt jöttem rá, hogy az út egy, a természet törvényeiben van lefektetve a legnagyobb szépség, és ott az örök művészet. [...] A testkultúra terén szerzett tapasztalatok lassanként elvezettek a mozgás kultúrájának általános rendszeréhez.”²⁵ A levelek tanúsága szerint a könyv létrejöttében, legalábbis a gyakorlatok rögzítésében lánya és egyik legjelentősebb növendéke, Kövesházi Ágnes is segített. „Rendeteg a dolgunk a Kisanya könyvével, gyakorlatok összeállítása és leírása kb. 100 drb.”²⁶ 1936-ban (már a szerző halála után) megjelenik a francia kiadás; elkészülnek az angol és orosz fordítások is, ezek azonban nem jutnak el a megjelenésig. Közben Madzsar József 1936 tavaszán Moszkvába emigrál, de még onnan is intézi a fordítás ügyét. „Holnap megindítom az ügyet az orosz fordítás dolgában. Oszkár angol fordításról tárgyal, ebből volna valami haszna Ödönnek is.”²⁷ Két év múlva eltűnik, feltehetőleg sok százezer sorstársa mellett ő is a sztálini tisztogatások áldozata lett.

1925-től Madzsar Alice több kísérleti színpaddal működik együtt (Zöld Szamár Színpad, Új Föld Színpad, Rendkívüli Színpad, Prizma Táncszínpad, „A Műhely”, Cikk-cakk estek). Palasovszky Ödönnel mindvégig munkatársak. A színpadkép többek között Borznyik Sándor és Boromisza Tibor, a díszlet és jelmez többnyire Kövesházi Kalmár Elza, a zene

Kozma József és Szelényi László munkája. Jellegzetes az egyfelől a modernitást, a gépeket, a munkáslétet, másfelől az ókori keletet idéző tematika. A Madzsar Alice nevéhez fűződő fontosabb előadások:²⁸ *A hatkarú istennő, Géprombolók, Új Prométheusz, Bilincsek, Ayrus lánya*, végül a *Korszerű szvit*, melyből csak egy előadás megy le (Szolnokon), 1933-ban betiltják.²⁹ Amint Róna Magda felidézi, a mozdulat, a szöveg és a zene együtt, közös munkában született meg. „Szóval az úgy volt, hogy rendszerint Alizkának volt valami ötlete, ezt meg azt csináljuk. Akkor gondolkoztunk, beszélgettünk hármasan, ugye Ödönnel. Rendszerint úgy volt, hogy Alizka elmondta, ő mit gondol, én viszont megcsináltam. Szóval összedolgoztunk. [...] És Ödön állította színpadra. Na most hogy én mit tanítottam közben, eltekintve a művészeti résztől, ugrások, lendületek, forgás, minden, ami hozzátartozik a színpadi dolgokhoz.”³⁰

Míg a tornagyakorlatok alkalmazása hangsúlyozottan egyenközpontú, a művészi kompozíciók sokkal inkább a kollektivitás eszméjére épülnek (hasonlóan a korabeli baloldali mozgásszínházakhoz és szavalókórusokhoz). Madzsar Alice baloldali közege, társadalmi osztályok iránti érzékenysége megnyilvánul abban is, hogy a darabokba munkásokat is bevon (növendékként, alkotóként és közönségként egyaránt). Kapcsolatban áll a munkáscsoportokkal, több előadásában szerepelnek a Munkás Testedző Egyesület tagjai. A mozdulat nemcsak az egészséges testhez kapcsolódik, az előadásokban művészi és egyben politikai aktussá is válik, egyfajta közvetítőeszköz, médium; „*a bemutatott testek nemegyszer politikai tételt bíró testek is*”.³¹ Mindvégig szoros a kapcsolata a társművészetekkel és -tudományokkal (fotográfia, képzőművészet, zene, filozófia).

A húszas évektől egyre több nehézség jelentkezik az önálló képzés elismerését illetően; a mozdulatművészeti iskolák konkurenciát jelentenek a hagyományos svéd torna³² számára. Megindul a küzdelem a mozdulatművészeti képzés állami elismertetéséért, egyszersemind függetlenségéért az 1925-ben alakult Magyar Királyi Testnevelési Főiskolától, amely alá a belügyminiszter a tornatanárképzést utalta.³³ 1925-ben a belügyminiszter rendeletben szabályozza, táncmesteri oklevélhez és hatósági engedélyhez köti a nyilvános tánctanítást, majd 1928-ban testnevelő tanári oklevélhez a tornatanítást. 1928-ban a három mozdulatművészeti iskola részvételével³⁴ megalakul a Mozdulatkultúra Egyesület.³⁵ A közös lobbizás sikerrel jár, elismerik az oktatás, a mozdulatművészeti diploma érvényességét. „*Küldöttségek, beadványok, tiltakozások és hosszas tárgyalások után a belügyminiszter 1929 tavaszán módosította a szabályozást. Elismerve a mozdulatművészet különálló voltát, azt »a ritmikus tornától különvált és a tánc egy nemét alkotó« ágazatként határozta meg. Egyidejűleg az addig kétszakos, társastáncmestereket és balettmestereket képző Magyar Országos Táncmesterképző Tanfolyamot mozdulatművészeti szakkal bővítette a Mozdulatkultúra Egyesület felügyeletével.*”³⁶

Utóélet

Madzsar Alice 1935-ben bekövetkezett halála után az iskolát legközelebbi tanítványai, Róna Magda, Gottschlig Iza és Palasovszky Ödön folytatják. 1939-ben a rendőrség végleg betiltja a Madzsar-iskolát.

Madzsar Alice utóélete, emlékezete mind ez ideig elsősorban gyógytornászi tevékenységére irányult. Mozdulatművészeti iskolája a háború után nem folytatódott, hamarosan az egész irányzat nemkívánatosná vált; néhány túlélési kísérlet után a Mozdulatkultúra Egyesület 1949 áprilisában „önkéntes feloszlataásáról” határozott. 1967-ben felvette nevét az Állami Gyógytornász-képző Szakiskola (de miután beolvadt az Egészségügyi Főiskolai Karba, a név eltűnt); Kaposvárott, a Somogy Megyei Kórház fizioterápiás

részlegén nevével munkacsoportot hoztak létre. A Semmelweis Egyetem Egészségtudományi Karának Fizioterápiai Tanszékén zajló gyógytornászképzésben máig a tananyag része a női, a terhestorna, a gyerektorna. A klinikai gyógytorna, a pulmonológia ugyancsak hivatkozik rá. Az ízületek korrekcióját, a saját helyzet érzékelését lehetővé tevő tükör és meztelen torna szintén a ma proprioceptív gyógytornaként használatos módszer előzményének tekinthető.

Érdekes adalék, hogy 1988-ban a Fidesz megalakította a (rövid életűnek bizonyuló) Madzsar Alice-csoportot. „*Rögtön Krakko után volt a szárszói konferencia, és itt megbeszéltük az ötletet Honecz Ágival és Handó Tündével. Belelkessedtünk. Fogalmaztunk egy rövid kis felhívást, melyet – Tünde javaslatára – úgy írtunk alá, mint »A Fidesz Madzsar Alice-csoportja«. Tudom, most megkérdezed: ki volt Madzsar Alice? Jászi Oszkár nővére volt, Madzsar József orvos felesége. Női testkultúrával foglalkozott; terhestornával és testrehabilitációval. [...] A jogász-szakkollégium épülete a Madzsar családé volt. Úgyhogy eléggé kézenfekvőnek tűnt, hogy a Szárszón sebtiben megalakított csoportunkat Madzsar Alice-ről nevezzük el.*”³⁷

2012 nyarán a Kassák Múzeum ELMOZDULÁS. MUNKÁSKULTÚRA ÉS ÉLETMÓDREFORM A MADZSAR-ISKOLÁBAN címmel önálló kiállítást rendezett számára, elsősorban a társadalmi-mozgalmi kapcsolódásokra fókuszálva, az Iparművészeti Múzeum pedig MOZDULAT – A MAGYAR MOZDULATMŰVÉSZET TÖRTÉNETE ÉS KAPCSOLATAI 1902–1950 KÖZÖTT című mozdulatművészet-történeti kiállítása részeként mutatta be tevékenységét. A kiállításokhoz katalógus, tematikus tárlatvezetés, illetve szimpózium is kapcsolódott.

Madzsar Alice személyes és szakmai hatását jelzi tanítványainak későbbi pályája is (akik szinte kizárólag nők; a kivétel talán csak Csányi László). Sokan sokfelé emigrálnak Caracastól Palesztináig, Londontól Párizsig, New Yorktól Sydney-ig. Néhányan a holokausztban pusztulnak el. Többen valamilyen formában folytatják, ha nem is a mozdulatművészeti, de a gyógytornászi tevékenységet.

Néhány a nevesebb növendékek és közreműködők, a jelentősebb pályát befutott nők közül: *Kálmán Kata* neve a szociofotó műfajában vált ismertté. Az iskola egyik oktatója, Hevesy Iván esztéta felesége lett. *Sugár Kata* szintén szociofotós lett. *Róna Magda* ötvösnak tanult, de első férje, Magaziner Pál (redőnygyáros, hegymászó, síelő) révén őt tekinthetjük az első női sziklamászónak. A háború után egy ideig Palasovszkyval együtt lépett fel a Madách Színházban, aki élettársa is lett. A mozdulatművészet „apostolának” tekintik. Lánya Szemes Marianne, az első diplomás női rendező. *Kövesházi Ágnes* (Katzi),³⁸ Kövesházi Kalmár Elza szobrászművész (Kaba) lánya (az anya jelmez-, színpadterveket készített a Madzsar Alice-előadásokhoz). A legtöbb fotón ő látható. 1929-ben Berlinbe, 1930-ban Párizsba megy, férjével, Markos György geográfussal 1939 körül térnek vissza. A háború után a gyógytornászképzőben tanított, majd a Budakeszi Tüdőgondozó főgyógytornásza volt, Levendel Lászlóval dolgozott együtt. *Gottschlig Iza*, Gottschlig József rumgyáros lánya. Leginkább ő írta le a gyakorlatokat, nagyrészt németül. 1945 után magánnövendékeknek tanított gyógytornát. *Madzsar Lili*, Madzsar Alice lánya, az első tanítvány, 1922-ben szerez oklevelet, később Kassán tanít gyógytornát. *Liebermann Lucy*, Madzsar Alice másod-unokatestvére, gyógypedagógus, pszichoanalitikus.³⁹ *Máté (Mautner) Melinda* (Mela), Máté Olga húga, Madzsar Alice egyik első növendéke. Később Dienes Valériával dolgozott együtt. 1916-ban saját tornaiskolát nyitott a Zoltán utcában. *Palotai Erzsébet* író, előadóművész. *Kepes Éva* Palasovszky Ödön verseit fordította franciára, és ötvenévesen festeni kezdett.⁴⁰ *Zeisel (Stricker) Éva*, Polányi Laura lánya. Kiképzést nem kapott, de színpad- és kosztümterveket készített az előadásokhoz. Polányi Laura

óvodájába járt, Arthur Koestler gyerekkori szerelme volt. *Földiák (Kaufmann) Zsuzsa*, az Országos Traumatológiai Intézet gyógytornásza. *Venetianer Margit*, a Magyar Gyógytornászokképző megalapítója.

Test és lélek

Madzsar Alice mozdulatművészeti koncepciójában (s ez a korabeli tudományos és művészeti érdeklődés egyik lényeges iránya is) test és lélek összefüggő rendszert alkot, s ezek kölcsönösen hatnak és utalnak egymásra. Feltehetőleg ismeri és használja a modern pszichoszomatika elgondolásait, jelentőséget tulajdonítva annak, hogy a pszichés állapot (kívül-belül) nyomot hagy a testen. „Kétségtelen, hogy a test minden fizikai elváltozása nyomot hagy a lélekben is, de kétségtelen az is, hogy a lelki folyamatok nagy hatással vannak a testre. *Ezt a modern lélektan annyira bebizonyította, hogy ezzel ma már az orvosok is számolni szoktak. Elég, ha a tüdővéaszt említjük, ami kétségtelenül fizikai betegség, és a lelki folyamatoknak mégis óriási a szerepük a tuberkulotikus megbetegedéseknél.*”⁴¹

Ez lehetőséget ad számára különféle pszichológiai, mozgáskaraterológiai megfigyelésekre, „mozgás és jellem” összefüggéseinek, a „testbeszéd” értelmének keresésére; tudományos célú „diagnózisok” felállítására és művészi nyelvre fogalmazott jelentések kifejezésére. „*A tudomány és a művészet számára óriási lehetőségeket tár fel a mozgáskaraterológia. Megmutatja az egész mai élet képét, a társadalmi betegségeknek s a mai színpadművészetnek is a diagnózisát. Azt hiszem, minden idegorvosnak kellene vele foglalkozni, és a művészeknek okvetlen kellene tanulniok a mozgáskaraterológiát.*”⁴² Ez olykor kissé sematikusnak tűnő értelmezésekhez vezet; egyik „pácienséről” testtartása alapján például nagy magabiztossággal állapítja meg a női sikereket és művészi balsikereket: „*Mért horpasztja be például a mellkasát, tartja félénken előre a vállát, mért dönti előre ugyanekkor a medencéjét és ringatja a csípőjét járás közben az a fiatal leány, ki művésznak indult, balsikerei voltak és felhagyott vele, de mint nőnek sikerei vannak. Az illetőnél, ki páciensem volt, anélkül, hogy az életét ismertük volna, ki lehetett a járásából analizálni, a vállak, a mell tartásából a szellemi téren aratott kudarcot és a csípők fölényes ringásából a női biztonságot.*”⁴³

A korban egészen újszerűnek számító grafológia iránti érdeklődésének⁴⁴ alapja is a mozgás, a motoros tevékenység személyiséget kifejező ereje: „*az írás megrögzített gesztus*” – hivatkozik egy szakértőre MOZGÁS, ÍRÁS, JELLEM című írásában. „*A grafológia sem tesz egyebet, mint lerögzített finom kézmozgásokat tanulmányoz a jellemmel, a lélekkel és pillanatnyi lelkiállapottal való összefüggésük szempontjából.*”⁴⁵ A GRAFOLÓGIA MINT TUDOMÁNY⁴⁶ című tanulmánya végén íráselemzéseiből⁴⁷ kibontott esettanulmányokat, személyiségrajzokat mutat be. Az egyik ilyen voltaképpen kis női élettörténeti narratívum, mely a korszak jellegzetes, talán több (valós és fiktív?) figurából összegyúrt modern városi női (sztereo) típusát rajzolja meg, erős stilizálással, ironikus felhanggal. A (többnyire férfiak által karikírozott) sznob, felszínes kékharisnyáét, aki valódi érdeklődés nélkül, úgy használja a kultúrát, mint egy divatos kalapot, amely valójában női vonzereje erősítését szolgálja (ha a selyemharisnya nem válna be). Az irónia és elhatárolódás mögött feltételezhető egyfajta „internalizált mizoginizmusból” adódó félelem attól, hogy esetleg őt magát is ezzel a típussal azonosítják...

„*Ez a fiatal hölgy a legtípusosabb magyar nagyvárosi levegőben felnőtt virág, annak minden hibájával és jó tulajdonságával. Elvértve találunk vidéki nők közt is ilyen típust, de melegágya ennek a nőnek Budapest egy bizonyos társadalmi osztálya. Ennek a típusnak a női annyira hasonlítanak egymáshoz, hogy ha a lelket észrevétlenül ki lehetne cserélni és más testbe átplántálni,*

ezeknek a lelkét kicserélve sem ők maguk, sem környezetük nem nagyon venné észre a változást, pedig mindegyik külön-külön érdekes, egyéni és apart akar lenni.

Jóeszü, gyors felfogású, ügyes, rutinírt fiatal nő. Minden koncerten ott van, ha egy Dohnányi-koncertet elmulaszt, kétségbeesítőnek találja a helyzetet; tud minden modern könyvről, ami megjelenik, tud róla beszélni, néha el is olvassa. Ott látjuk minden vernisszáson, nyelveket tanul; egyáltalában mindent tanul, amit csak tanulni lehet, de azért van ideje jégre és zsúrokra, teniszre és Gerbeaud-hoz járni, sok időt tölt a szabónőjénél, mindennap »kommissiózik«. Pedig későnkelő, és az ember csodálattal veszi tudomásul, mi mindenre ér rá egy rövidke nap alatt. Azaz csak a társaságon kívülálló bámul, a társaság nem, hiszen ők mind ilyen bravúrosan intenzív »kultur«-életet folytatnak.

Természetesen mindez a felszedett kultúra csak máz, nem megy mélyre. Érdeklődése alapjában véve mégis csak a szerelem, divat és a szórakozások közt oszlik meg. Ő csak azért tanul és olvas, mert a műveltség és tanulás is egy divatos, okos kokettálási mód, és ahol nem válik be a selyemharisnya, ott néha jobban fest p. o. az expresszionizmusról beszélni. [...] Az írás beküldője szerint az analízis a legapróbb nüánszokig találó volt.”

Nemcsak test és lélek, hanem testi egészség és külső szépség is erősen összefügg Madzsar Alice rendszerében: az ember mindkettőért képes, sőt köteles aktívan tenni. AZ EGÉSZSÉG ÉS SZÉPSÉG: KÖTELESSÉG – ez könyve első fejezetének címe.⁴⁸ Ennek része a mesterségesesség kerülése, a visszatérés a „természetességhez”: „*az igazi szép sohasem mondhat ellen a természetnek*”, „*festék helyett lég- és napfürdő*”, hirdeti A NŐI SZÉPSÉG ÚTJA című cikkében.⁴⁹ Itt kapcsolódik a gondolatmenet a korszak egyik felfutóban lévő, akkoriban ideológiailag még kevésbé terhelt irányzatához, az eugenikához vagy fajegészségtanhoz (amely Madzsar József egyik szakterülete is volt), s amely a minél egészségesebb új generációk nevelését szorgalmazza. Az egyéni egészség és életminőség javítása mellett az emberi faj sikeresebb továbbörökítésének szempontja is ott húzódik a Madzsar Alice-féle iskola mögött.

A meztelen testtel végzett gyakorlatok nem kis merészségről tanúskodnak, forradalminak és szokatlannak minősülnek a korban, többletjelentést hordoznak. Tornatechnikai szempontok mellett a ruhátlan mozgás a szabadon lélegző test érdeke is, egyszersmind az általa kritizált beszorítottság teljes ellenpontja, a konvenciók levetkőzésének emble mája. A tabujelleget jelzi, hogy a könyvhöz készült fotókat férje, Madzsar József készítette, de „Ádám Jozefa úrhölgy” néven.

Női szerepek és gyakorlatok

A test erősen kapcsolódik a nőiségről alkotott képzetekhez és gyakorlatokhoz is. Könyve előszavában Madzsar Alice kiemeli az összefüggést a testi egészség (és szépség) és a nő különféle szerepeinek megfelelő betöltése között, s mintegy elő is írja ezek követését. „*Szeretném, ha ez a könyv hozzásegítené a még kételkedőket is annak belátásához, hogy csak az egészséges és szép testű nő lehet egész ember, és hogy csak helyes testkultúra alapján nevelhetjük fel az új asszonytípust, aki mint élettárs, mint anya, mint nő és mint ember egyaránt megállja a helyét.*”⁵⁰

Jellemző a sajátosnak ítélt női szerepek meghatározása, elkülönítése és összeegyeztetése: az „*élettárs, anya, nő és ember*” a partnerkapcsolati, a szülői, az erotikus, illetve az ezekbe nem besorolható „univerzálisan” emberi szerepek betöltésére utal. Az „új asszonytípus” rokonítható a századfordulón Nyugaton megjelenő „Új Nő” alakjával, aki egyre inkább igényt formál az azonos jogokra a politikai részvétel, a tanulás, a munkába állás vagy a párkapcsolat területén, azaz élni szeretne a szellemi kiteljesedés, az

anyagi függetlenség és az érzelmi egyenrangúság lehetőségével.⁵¹ Anyaság, munka, alkotás, produktivitás, férfi-nő kapcsolat, szexualitás – mind nyomot hagynak a testen és a testhez való viszonyuláson. Madzsar Alice rámutat arra, hogy a testhez és a társadalmi női szerephez kapcsolódó ideálok és normák együtt, egymással összefüggésben vannak változóban. A beszorítottaságot, bezártságot elutasító, aktív és a test valóságos igényeinek jobban megfelelő életmód az öltözködésben, a testmozgásban éppúgy megnyilvánul, mint a női munka átalakulásában.

„A női testkultúra ideálja: hogy a vagyonos osztály asszonya kiszabaduljon a semmittevés mocsarából, a munkásasszony pedig a túlmunka romboló fogaskerekei közül. Csak akkor jöhet létre az a nőtípus, amely nem tesped el szellemileg, és nem lesz merev, formátlan és petyhüdt. [...] A nő észrevette azokat az örömeket, amelyek az egészséges test egészséges életműködéséből fakadnak. [...] Amint azelőtt hajlandók voltak a nők elnyomórítani testüket a fűzőpáncélokban, úgy most is hajlandók áldozatot hozni és munkát végezni az új szépségideálért.”⁵²

A női szerepeknek és tevékenységeknek megfelelően tehát az életmód, az öltözködés, a hajviselet is átalakul, s ez a társadalmi változásokon vagy az e változásokat jól közvetítő divaton túl Madzsar Alice értelmezésében, „evolúciós” előnyt is jelent. *„A lányok és asszonyok részt vesznek a sportokban, érdeklődési körük túlnőtt a háztartás és a család szűk területén, részt kérnek a szellemi munkából; és öltözködésük is praktikusabb, egészségesebb lett [...]. A hosszú, porseprő szoknyát, halcsontos derekat, magas nyakat, tornyos frizurát higiénikusabb viselet, szellős, rövid ruha, rövid haj váltotta fel.”⁵³ „A divat is követi a nő testi és lelki felszabadulását. Mindjobban terjed a rövidre vágott haj, pedig ez szerintem nem divatot jelent, hanem evolúciót. Egészséges, praktikus hajviseletet akar úgy a dolgozó, mint a sportoló nő. Nincsen idejük órákat elvesztegetni, míg kifésülük és kikeféléik a hosszú haját, és míg egy fodrászi remekmű elkészül a fejükön.”⁵⁴*

Tágabb perspektívába helyezve a kérdést, rámutat a szépségideálok történeti és kulturális változására, viszonylagosságára. Reflektál arra az elfogultságra, hogy hajlamosak vagyunk saját kultúránkat abszolútnak és felsőbbrendűnek tételezni; ugyanakkor arra a szükségszerűségekre is, mely szerint nem tehetünk mást, mint hogy saját történeti időnknek és kulturális terünknek megfelelő ideálokat alakítunk ki. *„A női szépségideál éppen annyira relatív, mint minden más az emberi életben. Minden kornak és minden emberfajnak megvan a maga ideálja. [...] A mi felfogásunkban csak a mi korunk és a fehér faj ideálját kereshetjük.”⁵⁵*

A torna mögött Madzsar Alice felfogásában összetett (biológiai és társadalmi) szükségletek húzódnak. A biológiai és társadalmi célszerűség, egészség, adaptivitás, „természetesség” elősegítése előbbre való a nemi jelleg „kidomborításánál”. *„A természetes egyjelentőségű azzal, ami célszerű. [...] A szépséget nem lehet kizárólag a nemiség kidomborításával meghatározni; a nő és a férfi egyaránt emlős állat, egyaránt ember, és így a női testnek éppúgy el kell végezni az élőlények általános működéseit, tehát célszerűnek, egészségesnek és így szépségesnek kell lennie elsősorban mint embernek, eltekintve a nemiségétől.”⁵⁶*

Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a női testnek vannak sajátos fiziológiai jellegzetességei és biológiai funkciói, s ez szükségessé teszi egy speciális női testkultúra kidolgozását. *„A nő teste ugyanis a terhesség, szülés és szoptatás ideje alatt igen nagy változásokon megy át, és a nő teste csak akkor lehet szép, ha nemcsak az általános emberi életműködés lebonyolítása, hanem a szaporodás nehéz feladatának elvégzése szempontjából is célszerűen van berendezve. Soha, semmilyen mozgásnál nem szabad elfelejteniünk a női test fiziológiai fölépítésének különbségét a férfival szemben.”⁵⁷* Ez a különbségesség mindenekelőtt a nő szaporodásban betöltött szerepét jelenti. Madzsar Alice tornája kiemelt feladatának tekinti az anyaságra való „előkészítést”. Madzsar Alice először vezeti be az orvosok által

addig ellenzett terhestornát. *„A női testet már gyermekkortól elő kell készíteni arra, hogy az anyaság funkcióit maradandó eltorzulások nélkül tudja végezni. De nagyon fontos egy speciális, komoly torna, éppen a másállapot alatt.”*⁵⁸

A nemek kapcsolatának változása, a nő anyagi függőségének csökkenése a házasságban, a tudatos *„életmunka”* és önmegvalósítás lehetősége egyenrangúbb párkapcsolat esélyét hordozza. Madzsar Alice ugyanakkor mégis a férfi (a férj vagy a [férfi] művész) szükségletei felől tekint az ideális nőre – hogyan közelítheti meg a nő leginkább *„a művészek elképzelését”* és *„a dolgozó férfi ideálját”*.

*„Az érdekházasságok, amelyek a nőnek pénzbeli és nem egészségbeli vagyonára voltak alapítva, egyre ritkulnak, mert a férfinak nagyobb érdeke a házasságban a nő munkaképessége, egészsége; nagyobb érdeke, hogy szellemileg magához méltó, differenciált lelkű élettársat kapjon, ami erősebb támasza és segítsége az élet küzdelmeiben, mint a pénz. Így fogja a mai szépségideál szaporodását elősegíteni az ilyen modern érdekházasságból származó egészséges nemzedék és a házassáért folytatott versenyben a nők győzni akarása, hogy tudatos életmunkával mindjobban megközelítsék azt a női szépségideált, amely nemcsak a művészek elképzelése, hanem a dolgozó férfi ideálja is.”*⁵⁹ Az ideálokat tehát szükségszerűen a férfi alkotja.⁶⁰ Az nem merül fel, hogy a nő esetleg önmagáért, a férfitől és a házasságtól függetlenül is törekedhet fizikai egészségre és szépségre, anyagi és szellemi tőkére.

Madzsar Alice pszichológiai-pszichoanalitikus ismereteire utal, hogy a könyvben megjelenik a hisztéria és a neuraszténia, a korszak két emblematikus pszichés betegsége. Ezek a szublimálás kedvezőtlen, ugyanakkor rendkívüli energiákat hordozó útjai, melyek a könyv szellemében végrehajtott életmódváltással produktívabb tevékenységekké alakíthatók: *„Betegesnek és károsnak hitt ösztönök a legaktívabb, legkedvezőbb, legszociálisabb formába alakulhatnak át. [...] A neuraszténia és a hisztéria, a mai kor két legaktuálisabb lelki betegsége, mely egész szövevényes voltával roppant energiát képvisel, kedvező körülmények között a legszínesebb, legváltozatosabb termékenységnek lehet a kútforrásává.”*⁶¹

Az erotika kifejezést Madzsar Alice ugyancsak pszichoanalitikus szempontból, a freudi libidóval rokon értelemben használja, azaz olyan tudattalanul ható erőként, pozitív energiaként tekinti, amely primer formájában a szexuális kielégülésre irányul, de szublimálható társadalmilag konstruktív tevékenységekké vagy kreatív, újat kereső és teremtő alkotómunkává. Felismeri, hogy a (tág értelemben vett) erotika, illetve ennek szublimálási lehetőségei a nőknél kevésbé fejlődhetek szabadon⁶² (alkotásban, munkában legalábbis; gondoskodásban, szoros kötődésekben igen).

*„Itt rá kell mutatassak arra, milyen komoly jelentősége van az intenzív testkultúrának az erotika fejlődésére. Hangsúlyoznom kell, hogy amikor a produktivitással kapcsolatban erotikáról van szó, nem szabad csupán a szerelmi dolgokra vagy éppen pusztán érzékiségre gondolnunk. Az erotika sokkal átfogóbb és tisztább erő, mint a szexualitás, és a szerelem határain túl is fontos szerepet játszik életünkben. Minden érzésünket színezi, akaratunkba belejátszik, ott lappang fantáziánkban, minden cselekedetünk és alkotásunk lendületében. A nemiséget odáig szublimálja, hogy a produktivitással kapcsolja össze – a nemiségben rejlő mozgatóerőt beleviszi a harcba, a keresésbe, és ritmizálja vele egész életünket. Az erotika ilyenformán az élet hatalmas teremtőereje, s azáltal, hogy szépségre, teljességre s így változatosságra, újságra törekszik, konzervatívizmusunknak is erős ellenfele lehet.”*⁶³

Ez a teremtőerotika-felfogás Lesznai Annáéval rokon. Madzsar Alice egy Szabó Ervinnek szóló levélben kommentálja is a Lesznai–Dienes nézőpontkülönbséget⁶⁴ a *Nyugat* hasábjain megjelent Dienes-levél kapcsán. Lesznai szerelem- és erotikaközpontú nő-világképével szemben *„az én kapum a gondolkodás – én ezen át járok az örökkévaló-*

ságba”, írja Dienes. Miközben abban nincs köztük vita, hogy Dienes több megszólalásában is a női készségek sajátos, férfitól eltérő értékét hangsúlyozza – legfeljebb más területen látja ezt a különbözőséget és értéket. Madzsar Alice úgy véli, hogy Dienes válaszában hangtűzése a maga módján voltaképp Lesznai érveit erősíti; ám ezt meglehetősen ironikus és sztereotip módon próbálja alátámasztani, „erotikus hisztériká”-nak minősítve Dieneset.

„A Nyugatban jött Valitól egy nyílt levél Lesznai Annához. Válasz a Máli Erdős Renée-kritikájára. Olvassátok el: Málinak igaza van, Vali őt ugyan abszolúte nem értette meg, de ez a válasz mégis a legerősebb bizonyíték a nagyon is erős női erotika mellett. Így csak egy nagyon erotikus hisztérika írhat. Kíváncsi vagyok, hogy tetszik neked ez a cikk. Engem, magam sem tudom, miért érint olyan kellemetlenül. Talán mert annyi benne az önimádat. Máli azt mondja, szeretne neki csak ennyit válaszolni: »Igazad van, ó Dienes Valéria (Vali ír ebben a modorban), megvédted, amit én állítottam, csak az a különbség, és ő tud meg, Dienes Valéria, hogy igazam van, hogy kellemesebb a kanapén szeretkezni, mint a zöld vizeken.«”⁶⁵

A női szerepek szabadabb megélése Madzsar Alice szerint társadalmi és „antropológiai” szükséglet is. A női produktivitást többféle irányban látja kibontakozni. A nő egyfelől (hagyományosabb, de szintén jelentős) inspirátori szerepében megtermékenyítő a férfira (míg a férfi biológiai értelemben termékenyíti meg a nőt), emellett egyre általánosabbá válik a valódi, „férfi módra” való alkotás, a nő önálló szellemi termelése. Ez olyan típusú aggodalmat vet fel benne, ami a korszak női szerep diskurzusának visszatérő eleme: nem káros-e a nőre nézve a „férfi módra” alkotás és az anyaság együtt. Azaz egyfelől nem viseli-e meg túlságosan a női szervezetet és pszichét, másfelől nem veszíti-e el általa a „nőiességet” – amiről nem tudjuk meg pontosan, mit takar, hiszen a hagyományos nőiségfelfogással Madzsar Alice láthatólag igen kritikus. Madzsar Alice végül arra jut ebben a kérdésben, hogy a nő intenzív szellemi élet és kibontakozási lehetőségek mellett, „erős testi-lelki higiénié segítségével megőrzi nőies értékeit, és olyan további tulajdonságok fognak kifejlődni benne, melyek számára szebb, termőbb nemiséget és differenciáltabb, gazdagabb, tisztább életet jelentenek”.⁶⁶

A testkultúrával való foglalkozás azon túl, hogy kompetensebbé teszi a nőt a „munkaerőpiacon”, maga is szakmai lehetőséget, életpályát adhat a nőknek, ami a korban kardinális kérdés. „[E]gyik legértékesebb és legnagyobb fontosságú pályának, amely pályán egyedül a nő hivatott dolgozni és alkotni, a női testkultúra művelését tartom. [...] Kétségtelen, hogy a modern testkultúrán átment nő testileg-lelkileg alkalmasabb a kenyérkereső pályára, de alkalmasabb az anyaságra is. [...] Tapasztalataim szerint ez az a pálya, ahol már ma sok nőnek nyílna elhelyezkedés.”⁶⁷

ÖSZINTESÉG A LÁNYNEVELÉSBEN című cikkében⁶⁸ a téma neveléslektani oldalát veszi szemügyre. Kritikus azzal a kettős neveléssel, amely kezdettől, biológiai alapon eltérő normákat állít a fiúk és a lányok elé. Ugyanakkor egyetért azzal, hogy a női psziché valóban más, „komplikáltabb”, alkalmazkodóbb, ösztönösebb, s ezt tekintetbe kell vennünk a nevelésben. Arra nézve nem tesz fel kérdést, vajon mennyire veleszületett tulajdonságai ezek a lányoknak, illetve mennyire épp a nevelés alakítja ki bennük a fenti sajátosságokat. Mindenesetre hangsúlyozza, hogy a lányokat nem „rafinériákra” kell nevelnünk, hanem valódi ambíciókra, manír nélküli szépségre. Ez különösen azért fontos, mert ők felelősek a következő generációkért is – azaz újra megjelenik a reprodukció szempontja, melyben a szülőség a nő fő értéke és (gyakorlatilag egyedüli) felelőssége.

„A leánynevelés nagy reformra szorul. És talán még nagyobb horderővel bír, mint a fiúgyermeké, hiszen hogy milyen nőket nevelünk testben és lélekben, ettől függ a jövő generációk egész sora. Lelkileg-testileg másképp kell nevelni őket, ha azt akarjuk, hogy a nő sem testileg szépítőszerekkel, ruharafinmanokkal és még kevésbé lelki festékkel ne csaljon. Kell, hogy igazi ambíciót fejlesszünk ki benne, hogy képesek legyenek család nélkül szépek lenni. [...] A nők pszichéje komplikáltabb. Jó és rossz tulajdonságai élesebbek, és fizikumuk, bár gyöngébb, mint a férfié, sokkal nehezebb feladatok megoldására van hivatva.”

Cikke végén három „nőtípust” ír le, amely egyben három jellegzetes női kulturális reprezentáció is: az anya, a szerető és a dolgozó nő típusa. Mint írja, önmagában mindegyik egyoldalú – az első a gyermekben, a második saját hódításaiban és nárcizmusában, a harmadik a munkában „olvad fel”. Az utóbbi típus jellemzésében újra a korszak (főleg férfi szerzők által megjelenített) diskurzusának fontos eleme köszön vissza: Madzsar Alice szerint a dolgozó nő „vesztett női bájából, erotikus vonzerejéből [...] erősen fejlődtek ki benne az emberi vonások, de a női vonások rovására”. De megnyugtat afelől, hogy (többek között épp a testkultúra segítségével) lehetséges a három típust összehangolni: „helyes életneveléssel mind a három fontos képesség kifejlődhetik egymás mellett, ha természetesen a veleszületett alapjellemvonás domináló marad is”.

Ha megvizsgáljuk a nőiség fogalmának használatát Madzsar Alice-nál, azt látjuk, hogy a „speciálisan női” jellegzetesen az „általános emberivel” állítja szembe. Az utóbbi ebben az összefüggésben gyakorlatilag a „férfi” szinonimája. Ez szintén jól reprezentálja a korszak nemiszerep-felfogását. A Kaffka Margit-portréknak ugyancsak visszatérő eleme a partikuláris „asszonyi” szembeállítás az univerzális „emberivel”. („...aki asszony létedre ember voltál, mint kevesen”, mondja búcsúztatójában Babits. „Jaj, egy asszony, aki ember, s mégis egy túlságos asszonyt kell vagy kellene önmagában lebírnia”⁶⁹ – így Ady.) Általánosabb szinten a különbözőség és egyenlőség diskurzusa fogalmazódik meg itt, mely a korabeli feminizmusnak is egyik fő témája, ha némileg reflexív módon is.

Noha a feminista mozgalommal Madzsar Alice-nak feltehetőleg nem volt közvetlen kapcsolata, tevékenysége mégis rokon a feminizmus értékeivel és céljaival, és több méltatója is ebben a kontextusban értékeli. Liebermann Lucy nekrológja így zárul: „A magyar nőemancipáció előharcosai közé tartozott, nem szavakkal, hanem étellel.”⁷⁰ Palasovszky Ödön ugyancsak nagy nőemancipátorokkal említi együtt: „Nevelési rendszere és pedagógiai eredményei a nagy magyar nőnevelők sorába emelik. Teleki Blanka, Lővey Klára, Veres Pálné neve mellé ma már odairhatjuk Madzsar Alice nevét is.”⁷¹

A mozdulatművészet tudományos és társadalmi kontextusát vizsgálva úgy tűnik, Madzsar Alice a lehetőségek és határok között maximálisan érzékeny volt a nemek viszonyának változására, a munkavállaló nő újfajta szükségleteire – ez volt tornája egyik motiváló gondolata is. Ugyanakkor hasonlóan erős meggyőződése volt, hogy az anyaság megkérdőjelezhetetlen prioritás a nő életében, a szülőség és az erre való megfelelő fizikai felkészülés a nő elsődleges feladata, felelőssége.⁷² Madzsar Alice női testkultúrájának alapeszméje egyfelől test, lélek és szellem szabadsága, másfelől az egészség és szépség megőrzésének „kötelessége”, az anyaságra való felkészülés és az erre irányuló testi nevelés volt. A kidolgozott speciális gyakorlatok célja, hogy a nő testi és pszichés sérülések nélkül képes legyen adaptívan betölteni ezeket a funkciókat. Az anyaság mint legalapvetőbb női feladat normáját és értékét tehát Madzsar Alice nem kérdőjelezte meg, de gyakorlati tevékenysége, életmódja, értékrendje erősen feszegette a határokat, és óriási perspektívákat tárt fel a modern női szerepek elgondolása és realizálása előtt.

Jegyzetek

1. Nagy Etel iskolájától a rendőrség 1936-ban megvonta a működési engedélyt.
2. Madzsar Alice családi hátteréről részletesen olvashatnak Repiszky Tamás frissen megjelent, könyvnyi tanulmányában. Repiszky Tamás: MADZSARNÉ JÁSZI ALICE CSALÁDTÖRTÉNETE. In: Zaletnyik Zita, Repiszky Tamás: A GYÓGYÍTÓ MOZGÁS MŰVÉSZE. MADZSAR ALICE EMLÉKÉNEK. Semmelweis Kiadó, 2012. 197–382.
3. Repiszky, 316., 319.
4. Madzsar Alice levele Szabó Ervinnek Genfben. Budapest, 1908. szeptember 14. Litván György, Szűcs László (szerk.): SZABÓ ERVIN LEVELEZÉSE. Fapados Könyvkiadó, 2011. IV. 72.
5. Madzsar Alice Szabó Ervinnek Drezdába. Budapest, 1907. február 26. Uo. 281.
6. Borus Rózsa, Györki Mária (szerk.): A SZÁZAD NAGY TANÚI. RTV–Minerva, 1978. 19.
7. Litván György: SZABÓ ERVIN, A SZOCIALIZMUS MORALISTÁJA. Századvég, 1993. 165.
8. Bess M. Mensendieck: KÖRPERKULTUR DES WEIBES. PRAKTISCH HYGIENISCHE UND PRAKTISCH ÄSTHETISCHE WINKE. Bruckmann, München, 1906.
9. Ma Ménesi út 12. Ebbe az épületbe költözött 1983 szeptemberében az ELTE Jogász (1985-től Bibó István) Szakkollégium, 1988. március 30-án pedig itt alakult meg a Fidesz.
10. Dr. Madzsar Józsefné Jászi Alice: EGÉSZSÉGI ÉS SZÉPSÉGI TORNA NŐK ÉS GYERMEKEK SZÁMÁRA MENSSENDIECK RENDSZERE SZERINT A LIGET SZANATÓRIUMBAN. OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, C 2.892.
11. A gyakorlatok egy részét az MTA Művészettörténeti Kutatóintézete Adattárának Palasovszky-hagyatéka őrzi, másik része Repiszky Tamás örökös tulajdonában van.
12. Kálmán Kata: A MADZSAR-ISKOLA 1927–1929. Vintage Galéria, 2007. 82.
13. Repiszky, 321–322.
14. Hevesy Iván, Palasovszky Ödön: ÚJ MŰVÉSZETET! KIÁLTVÁNY A TÖMEGEK ÚJ KULTÚRÁJÁÉRT. Merkantil Nyomda, 1922.
15. Repiszky, 324.
16. Uo. 351.
17. A tanári kar és a tantárgyak egyebek között: anatómia, egészségtan (Madzsar József, Kovács György); tánc történet, légzés, mozgáskarakterológia, női torna, gravid torna stb. (Madzsar Alice); művészettörténet, esztétika (Hevesy Iván); zeneelmélet, ritmika (Kozma József, Szelényi István); mozgáselmélet (Róna Magda); ugróiskola (Csányi László, Kövesházi Ágnes).
18. Szabó Júlia interjúja Róna Magdával 1980 körül. MTA Művészettörténeti Intézet, MKCS-C-I. 107/436. 48.
19. Palasovszky Ödön: MADZSAR ALICE. In: Palasovszky: A LÉNYEGRETŐRŐ SZÍNHÁZ. Szépirodalmi, 1980. 140.
20. Kálmán Kata, 16.
21. Jászi Oszkár levele Simai Bélának és Madzsar Lilinek, 1932. február 13. OSZK Kézirattár, Madzsar Lili hagyatéka.
22. Jászi Oszkár levele Szabó Ervinnek Párizsba, 1908. szeptember 5. SZABÓ ERVIN LEVELEZÉSE, V. 62.
23. Madzsar Alice levele Madzsar Lilinek Kassára. Budapest, 1930 körül. Repiszky Tamás tulajdona.
24. Dr. Madzsarné Jászi Alice: A NŐI TESTKULTÚRA ÚJ ÚTJAI. Athenaeum, 1926. Az 1929-es, bővített kiadás után a könyvet még egyszer megjelenteti a Sport Kiadó 1977-ben – az első kiadás szövege alapján, de a szerzői előszókat egy korszellemnek megfelelőbb kiadói bevezetővel helyettesítve, az ábrákat megkurtítva, a fotókat elhagyva, a nőket „felöltöztetve”.
25. Dr. Madzsarné Jászi Alice: A NŐI TESTKULTÚRA ÚJ ÚTJAI. Athenaeum, 1929.
26. Madzsar Lili levele Simai Bélának, 1925 ősze. Repiszky Tamás tulajdona.
27. Madzsar József levele Bének (vejének, Simai Bélának). Moszkva, 1936. július 16. Madzsar József moszkvai leveleiből. Közreadja Kárpáti Endre. *Századok*, 1971/1. 122.
28. Az előadásokról, illetve Madzsar Alice könyvéről többek között Kosztolányi, Tersánszky és Schöpflin írtak kritikát a *Nyugatban*. Kosztolányi Dezső: ZÖLD SZAMÁR. *Nyugat*, 1925/7.; Schöpflin Aladár: A NŐI TESTKULTÚRA ÚJ ÚTJAI. DR. MADZSARNÉ JÁSZI ALICE KÖNYVE. *Nyugat*, 1926/11.; Tersánszky J. Jenő: MADZSAR ALICE MOZDULATMŰVÉSZETI CSOPORTJA AZ ÚJ SZÍNHÁZBAN. *Nyugat*, 1929/12. További kritikák jelentek meg többek között az *Együtt*, a *Ma*, a *Magyar Írás*, a *Munka*, a *Tánc tanítók Lapja*, a *Mozdulatkultúra* és a *Színház és Film* lapjain.
29. Lásd Dr. Dienes Gedeon: A MOZDULATMŰVÉSZET TÖRTÉNETE. Orkesztika Alapítvány, 2001.
30. Interjú Róna Magdával, 64.
31. K. Horváth Zsolt: A GONDOLATGERJESZTŐ TEST.

POLITIKUM, TÁRSADALOMKRITIKA ÉS TESTKULTÚRA A KASSÁK MÚZEUMBAN. http://tranzit.blog.hu/2012/08/14/a_gondolatgerjeszto_test_politikum_tarsadalomkritika_es_testkultura_a_kassak_muzeumban.

32. A svéd torna az egyén életműködésével, anatómiájával, élettani folyamataival összehangolt, ún. racionális gimnasztikai rendszer, amely a test minden izomzatát egyenletesen foglalkoztatja. A XIX. század elején dolgozta ki Per Henrik Ling.

33. Az ezzel kapcsolatos dokumentumok bősége és jól kommentált válogatását lásd Lenkei Júlia (szerk.): MOZDULATMŰVÉSZET. Magvető–T-Twins, 1993. (Többek között: a Mozdulatkultúra Egyesület memoranduma a közoktatási miniszterhez; Scitovszky Béla (m. kir. belügyminiszter): TORNA ÉS TÁNC. *Budapesti Hírlap*, 1928. november 11.; Madzsar Alice előadása rendszeréről a régi diplomákat érvényesítő vizsgabizottság előtt, 1929. szeptember.)

34. Madzsar Alice, Dienes Valéria és Szentpál Olga mozdulatművészeti iskolája.

35. Elnök Zichy Géza Lipót gróf, alelnökök dr. Dienes Valéria, Madzsar Alice és Szentpál Olga. Az egyesület 1933 és 1935 között *Mozdulat-kultúra* címmel gimnasztikai és táncművészeti folyóiratot adott ki.

36. Lenkei Júlia: A MOZDULATMŰVÉSZET. In: Gajdó Tamás (szerk.): MAGYAR SZÍNHÁZTÖRTÉNET 1920–1949. <http://tbeck.beckground.hu/szinhasz/htm/32.htm>.

37. LÁSSÁK CSAK, HOGY NINCS IGAZUK! Szilágyi Sándor interjúja Szelényi Zsuzsa negyedéves pszichológushallgatóval, a szeptember 17-i nagyvárosi nőtüntetés egyik szervezőjével. *Beszélő*, 1988/3. 583.

38. Kövesházi Ágnesről lásd Lenkei Júlia: A TÁNCSÓNŐ ESETE A ZENESZERZŐVEL, A GYÓGYTORNÁVAL ÉS A KOLLEKTIVITÁSSAL. *Liget*, 1992/1. 21–27.

39. Liebermann Lucy mozdulatművészeti kapcsolatairól lásd Lenkei Júlia: EGY ANALITIKUS A MOZDULATMŰVÉSZEK KÖZÖTT. *Thalassa*, 2009/1. 92–99.

40. Unokafivére lánya, az író-műfordító Sophie Kepes visszaemlékezése: LA VIE D'ÉVA. *Le Revue des Ressources*, 2012. január 9. <http://www.larevuedesressources.org/les-vies-d-eva,1779.html>.

41. Dr. Madzsarné Jászi Alice: A NŐI TESTKULTÚRA ÚJ ÚTJAI. Athenaeum, 1926. 53. Kiemelés az eredetiben.

42. Madzsar Alice: MOZGÁS ÉS JELLEM. *Film és Színház*, 1931/1.10–12.

43. Madzsar Alice: MOZGÁS, ÍRÁS, JELLEM. *Női Rovat*, 1935. április. 25–29.

44. Goldzieher Klára grafológus ÍRÁS ÉS EGYÉNSÉG című könyvének (Révai, 1926) előszava Madzsar Alice-t nevezi meg első inspirálójaként.

45. MOZGÁS, ÍRÁS, JELLEM, 25.

46. Dr. Madzsar Józsefné Jászi Alisz [sic]: A GRAFOLÓGIA MINT TUDOMÁNY. *A Gyermek*, 1925/5–8. 1–13.

47. Grafológiai hagyatéka Pikler Blanka (a Szabó Ervin által kinevezett első magyar könyvtárosnő) Sziget utcai lakására került, melyet 1944 nyarán bombatalálat ért, s az anyag az ott őrzött Szabó Ervin-dokumentumokkal és a Madzsar-hagyatéka más részeivel együtt elégett.

48. Vö. Kosztolányiné Harmos Ilona TŰZES CI-PŐBEN című, 1948-as memoárjának egy passzuszával: „Gyűlölöm a csúnyaságot és szégyenlem. Félek tőle, mint a járványos betegségtől, betegségnak is gondolom, téveszmének, bűnnek. [...] »Krankheit ist entweder Dummheit, oder Schlechtigkeit« – mondta Groddeck, a kiváló német orvos-pszichológus, s ezt magam is így hiszem, mivel pedig a csúnyaságot is betegségnek érzem, a csúnyaságról is ezt gondolom.” (Noran, 2004. 93–94.)

49. Dr. Madzsar Józsefné Jászi Alice: A NŐI SZÉPSÉG ÚTJA. *Ujság*, 1926. október 24. 31.

50. A NŐI TESTKULTÚRA ÚJ ÚTJAI, 7.

51. Látványos változás főleg a munka területén történik ebben az időszakban. Szavazati jogot (egy egyszeri, 1920-as alkalmat leszámítva) csak 1945 után kapnak a nők Magyarországon. Ami a felsőoktatáshoz való hozzáférést illeti: az 1895-től nőket is befogadó bölcsész-, orvosi és gyógyszerészkarok mellett megnyílt előttük az 1925-ben alakult Testnevelési Főiskola, a művészeti főiskolák, 1928-tól pedig a Szegedre helyezett Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola. A közgazdasági, a jog- és államtudományi, valamint a hittudományi karokról továbbra is ki voltak zárva a nők. Külön tanári engedéllyel, vendéghallgatóként bejárhattak a Műegyetem gépészmérnöki és vegyészmérnöki osztályára, 5%-os kvótával pedig rendes hallgatóként az építészeti osztályra is. Lásd Pukánszky Béla: FEJEZETEK A NŐNEVELÉS TÖRTÉNETÉBŐL. *Gondolat*, 2006. 119. Az orvosi egyetemen (először a nőkkel és csak később a zsidó hallgatókkal szemben) alkalmazott numerus claususról lásd Kovács M. Mária: A MAGYAR FEMINIZMUS KORSZAKFORDULÓJA. *Café Bábel*, 1994/1–2. 179–183.

52. A NŐI TESTKULTÚRA ÚJ ÚTJAI, 33–34.

- 53.** Dr. Madzsarné Jászi Alice: A NŐI TESTKULTÚRA. In: Bucsányi Gyula et al.: AZ EGÉSZSÉG ENCIKLOPÉDIÁJA. Enciklopédia R. t., é. n. 405.
- 54.** A NŐI TESTKULTÚRA ÚJ ÚTJAI, 13.
- 55.** Uo. 28.
- 56.** Uo. 29.
- 57.** Uo. Kiemelés az eredetiben.
- 58.** Uo. 61.
- 59.** A NŐI TESTKULTÚRA ÚJ ÚTJAI, 35. Kiemelés az eredetiben.
- 60.** Vö. Robert Musil szavaival, ugyanebből az időből: „*A nő belefáradt abba, hogy a férfi eszményképe legyen, a férfié, akinek az eszményítéshez nincs már igazi ereje, és így vállalta, hogy saját magát gondolja ki saját vágyképeként. [...] A nő egyáltalán nem akar eszmény lenni többé, hanem eszményeket óhajt teremteni.*” (Robert Musil: A TEGNAP ÉS A HOLNAP NŐJE. [1929.] In: Musil: ESSZÉK. Kaligram, Pozsony–Budapest, 2000. 210–216.)
- 61.** Uo. 38.
- 62.** Vö. Karen Horney német pszichoanalitikus gondolatával: „*Ez ideig – tisztán férfi jellegű civilizációknak köszönhetően – a nők sokkal nehezebben végeztek természetüknek igazán megfelelő szublimációt, minthogy az összes »rendes« szakmát férfiak folytatják. Ez ugyancsak kétségtelenül hatást gyakorolt a nők alsóbbrendűségi érzéseire, tekintve, hogy*

- ezen a férfiak által uralt pályákon egyszerűen nem állt módjukban a férfiakéhoz hasonló teljesítményt felmutatni.*” Karen Horney: MENEKÜLÉS A NŐISÉG ELŐL. [1926.] In: Csabai Márta, Erős Ferenc: FREUD TITOKZATOS TÁRGYA. PSZICHOANALÍZIS ÉS NŐI SZEXUALITÁS. Új Mandátum, 1997. 118–130.
- 63.** A NŐI TESTKULTÚRA ÚJ ÚTJAI, 38.
- 64.** Lesznai Anna: ERDŐS RENÉE MEGTÉRÉSE. *Huszádik Század*, 1910/II. 39–41. Dienes Valéria válasza: LEVÉL LESZNAI ANNÁNAK. *Nyugat*, 1910/15.
- 65.** Madzsar Alice levele Szabó Ervinnek. *Körtvélyes*, 1910. augusztus 1. SZABÓ ERVIN LEVELEZÉSE, 248–249.
- 66.** A NŐI TESTKULTÚRA ÚJ ÚTJAI, 41.
- 67.** Dr. Madzsar Józsefné: A NŐI TESTKULTÚRA MINT ÉLETPÁLYA. *Magyar Hírlap*, 1927. október 30.
- 68.** Madzsarné Jászi Alice: ÓSZINTESÉG A LÁNYNEVELÉSBN. *A Jövő Útjain*, 1927. október. 10–14.
- 69.** Ady Endre: KAFFKA MARGIT VERSEL. *Nyugat*, 1918/9. 791–792.
- 70.** Liebermann Lucy: MADZSAR ALICE 1880 [sic!] –1935. *Századunk*, 1935. szeptember. 280.
- 71.** Palasovszky, 139.
- 72.** Saját anyasága a gyakorlatban nem feltétlenül volt ennyire ideális, Madzsar Lili elég gyorsan elmenekült a kissé kaotikus családi életből.

Kurdi Imre

ELLENNE BÁRHOLOK

Ha lenne, hova kapjon,
nyilván nem lenne rest,
elillant volna régen,
ha nem kötné a test.

Ki tudja, mi hiányzik,
a túlság vagy a hit.
Ellenne bárhol, bármikor,
csak ne most, és ne itt.